

*аспірант кафедри
світової літератури та культури
імені проф. О. Мішукова
Херсонського державного
університету*

МІФОПОЕТИЧНА КАРТИНА СВІТУ ЯК ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧА КАТЕГОРІЯ

Розуміння картини світу в сучасній науковій парадигмі відзначається розгалуженою варіативністю. Це словосполучення використовується в багатьох науках: психології, соціології, філософії, культурології, лінгвістиці, літературознавстві, історії, релігієзнавстві та деяких природничих науках, що пояснюється стійким інтересом дослідників із різних галузей до проблеми взаємовідношень людини, мислення та дійсності. У кожній із цих наук термін побутує, маючи власне значення, однак нерідко воно не окреслене чіткою дефініцією, що залишає простір для численних варіантів тлумачень. Продуктивність терміну та частотність використання спричиняє також поступове збільшення в науковому обігу кількості термінологічних варіацій та розширення сфери вживання: виокремлюють наукову, фізичну, релігійну, математичну, мовну, лінгвоетичну, концептуальну, художню, міфологічну (міфічну) картини світу. Усе це призводить до розмиття меж поняття. Авторство терміну приписується фізику Г. Герцу, а екстраполював його у сферу гуманітарних наук австрійський філософ Л. Вітгенштейн у трактаті «Логіко-філософські дослідження». Увів термін до антропології та семіотики, а отже, і до лінгвістики, згодом німецький вчений Й. Вайсгербер.

Окрему проблему становить і функціонування низки подібних термінів, для яких також на сьогодні відсутнє загальноприйняте визначення. Часто вживаються як синонімічні поняття до «картини світу» терміни «модель світу» та «образ світу», які хоч і є близькими, однак, на нашу думку, не тотожними.

Мета статті – окреслити значення терміну «картина світу», звернувшись до теоретичних досліджень, узагальнити напрацювання попередників у визначеній сфері. Задля цього в першу чергу звернемося до лексичних значень слів, які входять до словосполучення.

Слово «картина» має 5 основних лексичних значень, зафіксованих у «Новому тлумачному словнику української мови», актуалізуються у поєднанні «картина світу» може лише декілька з них, а саме: 1) те, що можна бачити, охопити зором або конкретно уявити; 2) стан, становище чого-небудь; 3) словесне, мистецьке зображення чого-небудь у літературі тощо [9, с. 110]. У першому випадку оприявнюється розуміння більш конкретне, деталізоване, тобто картина світу є наочною системою елементів, які суб'єкт спостерігає або може уявити. А в другому актуалізується, перш за все, значення узагальненості, тобто сприйняття картини світу як категорії загальної, що сприймається у своїй цілісності. Третє значення фактично декларує використання в літературознавчому аналізі, однак є дещо загальним.

Подібна суперечність між конкретним і загальним простежується і в значеннях, що закріпились за словом «світ»: 1) сукупність усіх форм матерії як єдине ціле, всесвіт; 2) окрема частина всесвіту; 3) земна куля, Земля з усім, що на ній є (все живе, все навколишнє, все, що оточує людину); 4) людське суспільство, об'єднане певними соціальними, культурно-історичними та етнографічними ознаками; 5) певна галузь, сфера явищ природи; 6) певна галузь, сфера діяльності людей [9, с. 84]. Таким чином, підсумовуємо, що наявні лексичні значення слова належним чином забезпечують функціонування терміну «картина світу» в літературознавстві, хоча вони і актуалізують різні підходи до розуміння цього явища, проте активно використовуються науковцями.

У філософському аспекті картина світу визначається уявленнями про співвідношення гармонії та дисгармонії, порядку та хаосу в Універсумі. Виходячи з домінуючих рис світовідчуття, виділяють три базові типи картини світу: класичну, некласичну (або антикласичну) та оновлену класичну. Для класичної картини світу характерним є розуміння буття як єдиного, гармонійного, впорядкованого, як такого, що має сенс та непорушні константи, а людина в такій картині світу є причетною, залученою органічно, за своєю суттю до цього буття. Саме в такому ключі історично пояснює світ рання міфологія, де світ розуміється як досконало організований, розумний та значимий Космос. Такому уявленню про Універсум також відповідає ідея Логосу (в її античному, платонівському та християнському варіантах) [12, с. 22].

Пізніше класична картина світу в її традиційній формі піддається гострій критиці, результатом чого стає поява некласичної, або антикласичної, картини світу, в рамках якої акцентується увага на дисгармонічній стороні буття. Буття постає як хаотичне, завжди нестабільне, позбавлене констант, вороже до людини. Таке світобачення є близьким для екзистенціалістів та деконструктивістів.

Але водночас для сучасної епохи характерною є і оновлена класична картина світу (або ж неокласична), яка поєднує в собі уявлення як про відвічну динаміку та непереборні дисонанси Універсуму, так і про стійкість, упорядкованість буття та його гармонійних першопочатків. На думку Халізева, вона постає як реакція на сприйняття світу як «хаосу без берегів» у ХХ ст. [12, с. 23].

Загальноприйнятою є думка, що картина світу формується в людини в процесі всієї її життєдіяльності, в процесі комунікації зі світом на базі різноманітних її здібностей, саме тому сфера діяльності суб'єкта також виступає фактором диференціації: за типом перероблення початкового образу картини світу художника, вченого, філософа

та композитора, безсумнівно, будуть різними. Як зазначають дослідники, до картини світу може бути застосована така категоріальна парадигма: 1) суб'єкт картини світу, той, хто зображує світ (тобто «хто»), 2) предмет картини світу (її об'єкт), зображуване; 3) результат діяльності (сам образ), власне картина [11, с. 22].

Оскільки поняття картина світу, модель світу та образ світу мають низку спільних рис та по-різному інтерпретуються науковцями, питання їх кореляції між собою так і не знайшло однозначного вирішення, тому часто трапляється використання їх як синонімічних. Об'єднують ці феномени між собою такі риси, як когнітивність, семіотичність, системність, структурованість та історична обумовленість, а диференціація можлива з огляду на спосіб їх формування, природу складових частин, швидкість трансформації та функціональне навантаження [4, с. 418].

Дослідниця Н. Жукова говорить про картину світу, образ світу та модель світу як про складні розумові конструкції, що можуть репрезентуватись за допомогою як вербальних, так і інших медіаторних засобів, однак мовне втілення при цьому невід'ємно пов'язане з картиною світу. А національна мовна картина світу є «одним із способів відображення і фіксації національного образу світу і національної моделі світу» [4, с. 418]. Основою для існування будь-якої мовної картини світу є елементи онтології, так звані елементи буття, що створюють загальну картину світу, яка будується на базових складниках культури як семантичної основи буття [1, с. 24]. На нашу думку, повною мірою це твердження стосується і художньої картини світу, відображеної в ліричному творі.

Усі види картин світу Н. Жукова розглядає як форми реалізації загальної картини світу, ядром якої є модель світу. Картина світу тлумачиться дослідницею як сукупність вірувань, уявлень, знань людини про світ та їх інтерпретації. Модель світу є своєрідним «каркасом», схемою, у відповідності до якої картина світу і формується. А образ світу знаходить своє втілення в картині світу як система когнітивних репрезентацій [4, с. 420]. Згідно з іншим визначенням образ світу, на відміну від картини світу, є одиничним, у ньому в зримій формі символу узагальнено те, що суб'єкт виділяє в Універсумі як найбільш значиме (прикладом такого розуміння образу світу є образ світового дерева, Ін-Янь, «світ як текст» постмодернізму) [2, с. 15]. Формування саме художньої картини світу тісно пов'язано з процесом створення художніх творів, однак проявиться у своїй цілісності вона може лише під час аналізу цих творів [8, с. 116]. Під поетичною картиною світу розуміється психічне відображення дійсності крізь призму свідомості поета (письменника) [11, с. 21].

Існує й інший погляд на співвідношення цих категорій. Т. Цивьян вважає за прийнятне використання терміну модель світу. Дослідниця акцентує увагу на тому, що модель світу є знаковим вираженням картини світу і визначається як «узагальнене відображення надсуб'єктивного компоненту картини світу в даній традиції. [...] При цьому світ розуміється як людина і середовище у їх взаємодії» [13, с. 3]. Однак слушним, на нашу думку, видається також зауваження Є. Варакіної, згідно з яким модель завжди створюється свідомо, адже по суті є об'єктом-замінником, що може лише відтворювати у властивостях та функціях об'єкт-оригінал, на відміну від картини світу [2, с. 15].

Водночас художня картина світу є більш складною конструкцією, що наділена багатовимірністю, в порівнянні з картиною світу. Ця багатовимірність зумовлюється в тому числі контекстним змістом, що оприявнює одночасний зв'язок мистецтва із двома картинами світу: авторською та соціокультурною [8, с. 116]. Таким чином, основними факторами конкретизації художньої картини світу стають світоглядні концепти та художньо-естетичні парадигми, що оприявнюються в конкретний час у конкретному географічному просторі в художній культурі.

Традиційно у створенні картини світу виділяється два напрями:

- 1) експлікації, екстракції, об'єктивації її осмислення зразків світу, що лежать в основі життєдіяльності людини;
- 2) створення, розробки нових образів світу, що реалізуються в процесі соціальної рефлексії, яка має систематичний характер [11, с. 21]

Пропонує вважати картиною світу лише «загальні уявлення про світобудову (Універсум), її сутність, склад, структуру та закони, за якими існує вона та людина в ній», а також використовувати терміни типу «картина людського світу», «картина природного світу» чи «картина досліджуваної дійсності» на позначення певною мірою «редукованих світів» літературознавець Є. Варакіна [2, с. 14]. Дослідниця відзначає відмінність такого розуміння від традиційного в літературознавстві, наприклад, запропонованого Б. Мейлах визначення, яке започаткувало вивчення питання радянськими науковцями, де під художньою картиною світу розуміється «відтворюване всіма видами мистецтва синтетичне панорамне уявлення про конкретну дійсність тих чи інших просторово-часових діапазонів» [2, с. 15].

Зважаючи на специфіку лірики Арсенія Тарковського та Василя Стуса, яка є предметом нашого дослідження, співзвучним та доречним виступає визначення Є. Варакіної. Нам є близьким її розуміння «ідеальної» картини світу – розкритою через гайдеггерівські категорії – як передстояння людини перед сущим, перед Універсумом у світлі вічності, осмислення буття (свого та світу) в максимально універсальних категоріях [2, с. 15].

Картина світу не є відображенням реальності, вона покликана передати авторську інтерпретацію, особливості його світобачення та світосприйняття. Вона є результатом усієї духовної активності людини. Тому ця категорія дає можливість осягнення створеного автором світу крізь призму цілісності, індивідуальності та антропоцентризму [10, с. 20]. Цілісність – пов'язаність, об'єднання всіх явищ в єдине ціле, з урахуванням їх якісної своєрідності та специфіки взаємозв'язків. Саме завдяки панорамному розгляду авторського світу, втіленого в художньому творі, дослідник робить висновок про його структуру (наприклад, про домінуючі та периферійні явища) та про особливості взаємозв'язків між елементами цієї системи, оцінюючи рівень інтегрованості та автономності. Таким чином, ціліс-

ність художньої картини світу забезпечує узагальнену характеристику об'єктів зі складною внутрішньою структурою. Також картина світу художнього твору є проявом індивідуальності автора та є апріорі антропоцентричною, і людина виступає в ній як суб'єкт іманентного «бачення», втіленого в самому мистецтві [10, с. 21].

Окрім цих категорій, дослідники також акцентують увагу на структурності та ієрархічності, що забезпечують формування системності художньої картини світу [8, с. 115]. Стосовно категорії структурності існують, однак, і протилежні погляди. Є. Варакіна, наприклад, вважає, що картина світу може існувати і в невідрефлексованому та неструктурованому вигляді, що принципово відрізняє її від моделі світу [2, с. 16]. Наявність низки особистісних маркерів, які, до того ж, складають певну ієрархію, може істотним чином змінювати загальнокультурну картину світу, адже ієрархія базових концептів творчості певного письменника покликана акцентувати увагу на особистісно важливих для автора явищах.

Основні функції картини світу – інтерпретаційна (можливість трактувати світ, здійснювати бачення світу) та регулятивна (здатність виступати життєвим орієнтиром у світі) – безпосередньо пов'язані зі світобаченням. Без картини світу, зазначає О. Тиришкіна, не зміг би існувати весь соціокультурний організм із його механізмом трансляції та відтворення досвіду, було б неможливим спілкування та взаєморозуміння. Адже саме ця категорія формує тип відношення людини до світу, природи, інших людей, самого себе як частини цього світу [11, с. 22]. Таким чином, художня картина світу відіграє важливу роль у формуванні особистості, оскільки література відбиває світогляд суспільства певної доби.

У літературознавчих працях фіксується два підходи до сприймання структури картини світу та моделі світу. Згідно з першим ця структура вписується в рамки системи універсальних бінарних опозицій («життя / смерть», «верх / низ» та ін.). А згідно з другою уявляється свого роду розгалуженою сіткою з ключових понять (категорій), які взаємопов'язані та утворюють ідеологічний каркас картини світу. Характерною для обох зазначених підходів буде наявність етнічної маркованості, оскільки знаки художнього вираження світоглядних універсалій наділені власною специфікою в кожній національній традиції. На нашу думку, більш продуктивним у декодуванні міфопоетичної картини світу автора є поєднання обох підходів, що дає можливість максимально охопити важливі для нього смислові константи, які транслюють індивідуально-авторське світовідчуття та є опорними в реконструкції створеного ним світу.

Традиційно за картиною світу в літературознавстві закріпились такі параметри: художній хронотоп, система образів, предметний світ та система домінуючих мотивів. У цей же час Г. Гачев пропонує таку досить розширену структуру світобудови: чуже – своє, світло, природа, час, стихії хаос і космос, речі, виробництво, історія, людина, індивідуальність, духовне життя, категорії та число [3, с. 199]. Ю. Лотман вказує на можливість реконструкції картини світу поетичного тексту за його лексемами: «Каждый текст имеет свой мир, грубым, адекватным слепком которого является его словарь. Перечень лексем текста – это предметный перечень его поэтического мира. Монтаж лексем создает специфическую поэтическую картину мира» [6, с. 179]. Поширеною також є думка, що компонентами картини світу є людина та її ціннісна орієнтація у світі, що на рівні тексту передається через автора (за його наявності у тексті), персонажів та систему опозицій [11, с. 27]. У зв'язку із цим особливою актуальності набуває дослідження окремих міфологем, релевантних для картини світу поета, які допоможуть глибше розкрити особливості його світосприйняття.

На відміну від інших різновидів картини світу, у висвітленні теоретичних аспектів власне міфопоетичної картини світу існують суттєві прогалини. Говорячи про міфопоетичну модель світу, В. Топоров наводить таке загальне визначення цього поняття: «Скорочене та спрощене відображення всієї суми уявлень про світ усередині певної традиції, що взяті в їх системному та операційному аспектах» [7, с. 161]. Суттєвою особливістю для міфопоетичної моделі світу, як відзначає дослідник, є варіант взаємодії з природою, в якому «природа представлена не як результат перероблення первинних даних органічними рецепторами (органами чуття), а як результат вторинного перекодування первинних даних за допомогою знакових систем. Інакше кажучи, міфопоетична модель реалізується в різноманітних семіотичних втіленнях, жодне з яких для міфопоетичної свідомості не є повністю незалежним, оскільки всі вони скоординовані між собою та утворюють єдину універсальну систему, якій вони і підпорядковані» [7, с. 161].

Міфологеми, універсальні образи, через які в художньому тексті реалізуються архетипи, укорінені в колективному несвідомому, але водночас у кожній національній культурі вони набувають і нового особливого змісту та творять унікальну міфопоетичну картину світу.

Підсумовуючи все вищесказане, пропонуємо власне робоче визначення поняття: міфопоетична картина світу ліричного твору – це множина уявлень про Універсум та людину в ньому, елементами якої є міфологеми. Основною функцією міфопоетичної картини світу є функція пояснення та встановлення взаємозв'язків, оприямивання власного смислу явищ дійсності, а не функція віддзеркалення. Природа цього різновиду картини світу також є двокомпонентною, проте ця двокомпонентна структура є дещо розширеною. В її основі лежать індивідуальні смисли й уявлення, яким водночас притаманні колективні риси окремого етносу (що характерно і для загальної картини світу), але також вона базується і на уявленнях та надбаннях світової міфологічної традиції, що значно розширює сферу контекстів та інтерпретацій. Тому вона за своєю суттю є складним розумовим конструктом, розкрити зміст якого можна, лише орієнтуючись одночасно і на категорію національного, і на особливості індивідуально-авторського світобачення, і на надбання світової міфологічної традиції. Адже як носій індивідуально-авторської картини світу поет у процесі накопичення досвіду та духовної діяльності освоює загальну міфопоетичну картину світу та привносить у неї нові смисли та варіації інтерпретацій.

Площина значення міфопоетичної картини світу знаходиться в усьому об'ємі концептуальної інформації про світ, багаторівневості її відображення, що оприявнюється її зв'язками з діяльністю підсвідомого, яке бере активну участь у процесах творчості.

Форма художнього вираження не може повністю визначати зміст картини світу, але на неї впливає обраний автором рід та жанр літератури. Наприклад, музика вірша здатна передавати певне світовідчуття. Тому під час аналізу картини світу в ліричному творі особливо важливо звертати увагу на світовідчуття, що передано за допомогою ритмомелодики поезії і різних художніх засобів, та на судження про Універсум [2, с. 23].

Таким чином, міфопоетична картина світу ліричного твору – це множина уявлень про Універсум та людину в ньому, елементами якої є міфологеми. Ми також поділяємо думку, що основною функцією міфопоетичної картини світу є функція пояснення та встановлення взаємозв'язків, оприявнення власного смислу явищ дійсності, а не функція віддзеркалення. В основі структури міфопоетичної картини світу знаходяться індивідуальні смисли й уявлення, яким водночас притаманні колективні риси окремого етносу (що характерно і для загальної картини світу), але також вона базується і на уявленнях та надбаннях світової міфологічної традиції, що значно розширює сферу контекстів та інтерпретацій. Тому вона за своєю суттю є складним розумовим конструктом, розкрити зміст якого можна лише орієнтуючись одночасно і на категорію національного, і на особливості індивідуально-авторського світобачення, і на надбання світової міфологічної традиції. Адже як носій індивідуально-авторської картини світу поет у процесі накопичення досвіду та духовної діяльності освоює загальну міфопоетичну картину світу та привносить у неї нові смисли та варіації інтерпретацій.

Література:

1. Андреева О. Онтологические и семантические составляющие культурно-языковой картины мира восточных славян (на примере обрядовых комплексов с сакрально-семантическим компонентом «вода»). URL: www.gramota.net/materials/2/2013/6-1/4.html.
2. Варакина Е.Р. Картина мира в лирическом произведении: на материале творчества Г. Иванова и Странника (Д. Шаховского): диссертация ... кандидата филологических наук: 10.01.08; Моск. гос. ун-т им. М.В. Ломоносова. Филол. фак. Москва, 2009. 183 с.
3. Гачев Г. Национальные образы мира. Космо. – Психо. – Логос. М.: Прогресс – культура, 1995. 480 с.
4. Жукова Н. Картина світу, образ світу і модель світу у їх специфіці та взаємодії // Наукові записки [Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка]. Сер.: Філологічні науки. 2010. Вип. 89(1). С. 416–420.
5. Кассирер Э. Сила метафоры // Теория метафоры [вступ. ст. и сост. Н.Д. Арутюновой; общ. ред. Н.Д. Арутюновой и М.А. Журиной]. М.: Прогресс, 1990. С. 33–43.
6. Лотман Ю.М. О поэтах и поэзии. СПб.: Искусство СПб, 1996. 848 с.
7. Мифы народов мира: энцикл.: в 2 т. / Гл. ред. С.А. Токарев. 2-е изд. М.: Сов. энцикл., 1987–1988. Т. 2. К-Я. 719 с.
8. Мусат Р.П. Художественная картина мира: принципы двухосновной природы. URL: http://scjournal.ru/articles/issn_1997-292X_2015_9-1_32.pdf.
9. Словник української мови: в 11 т. / [ред. кол. І.К. Білодід (голова) та ін.]. К.: Наукова думка, 1970–1980. Т. 4: І – М / [ред. А.А. Бурячок, Г.М. Гнатюк, П.П. Доценко]. К.: Наукова думка, 1973. 840 с.
10. Стребкова І. О. Проблеми порівняльного аналізу стилю Тодося Осьмачки і Миколи Гоголя: типологічний і індивідуальний вимір: дис.. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.01.05 «Порівняльне літературознавство». К., 2016. 229 с.
11. Тырышкина Е.А. Ассоциативное поле как элемент поэтической картины мира В.А. Набокова: дисс. ... канд. филол. наук: 10.02.01. Новосибирск, 2002. 191 с.
12. Хализев В.Е. Теория литературы. М.: Высш. шк., 2004. 405 с.
13. Цивьян Т.В. Лингвистические основы балканской модели мира. М.: Наука, 1990. 207 с.
14. Якобсон Р. Работы по поэтике / пер., сост. и общ. ред. М.Л. Гаспарова. М.: Прогресс, 1987. 464 с.

Анотація

В. КОРОТЄЄВА. МІФОПОЕТИЧНА КАРТИНА СВІТУ ЯК ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧА КАТЕГОРІЯ

У статті окреслено теоретичні засади міфологічної картини світу в літературознавстві. Акцентовано увагу на специфічних рисах та розроблених дослідниками критеріях поняття. Висвітлено її роль та місце в літературознавчих дослідженнях науковців кінця ХХ – початку ХХІ ст.

Ключові слова: картина світу, міфопоетична картина світу, модель світу, образ світу.

Аннотация

В. КОРОТЕЕВА. МИФОПОЭТИЧЕСКАЯ КАРТИНА МИРА КАК ЛИТЕРАТУРОВЕДЧЕСКАЯ КАТЕГОРИЯ

В статье очерчены теоретические основы мифопоэтической картины мира в литературоведении. Акцентируется внимание на специфических чертах и разработанных исследователями критериях понятия. Освещена ее роль и место в литературоведческих исследованиях ученых конца ХХ – начала ХХІ вв.

Ключевые слова: картина мира, мифопоэтическая картина мира, модель мира, образ мира.

Summary

V. KOROTEEVA. MYTHOPOETICAL PICTURE OF THE WORLD AS THE LITERATURE CATEGORY

The article outlines the theoretical foundations of the mythopoetical picture of the world in literary criticism. Attention is focused on the specific features and criteria of the concept developed by researchers. Its role and place in literary studies of scientists of the late XX and early XXI centuries are highlighted.

Key words: picture of the world, mythopoetical picture of the world, model of the world, image of world.